

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی ربیافته

سال نوزدهم، شماره ۷۳، زمستان ۱۴۰۴
صفحه ۹۷ تا ۱۲۲

سیر تحول گفتمان تکفیر از دوره میانه اسلامی تا داعش و نقد آن از منظر گفتمان

وحدت اسلامی در تفکر انقلاب اسلامی

دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم
آباد، ایران

قاسم حزباوی

استادیار گروه علوم سیاسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران

علی فلاح نژاد *

استادیار گروه علوم سیاسی، واحد خرم آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم آباد، ایران

علی قاسمیان

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل سیر تحول گفتمان تکفیر از دوره میانه اسلامی تا جهادگرایی معاصر و داعش، و نقد آن از منظر گفتمان وحدت اسلامی در تفکر انقلاب اسلامی انجام شده است. سؤال اصلی تحقیق آن است که گفتمان تکفیر چگونه در پیوند با ساخت قدرت بازتولید شده و تفکر انقلاب اسلامی تا چه اندازه توانسته است بدیلی نظری و عملی برای این گفتمان ارائه دهد. فرضیه پژوهش بر این مبنا استوار است که تکفیر پدیده‌ای تاریخی و گفتمانی است که در شرایط بحران و منازعه قدرت فعال می‌شود و وحدت اسلامی، در صورت نهادینه‌سازی و پذیرش نقد درونی، می‌تواند پادگفتمانی مؤثر در مهار آن باشد. روش تحقیق کیفی و مبتنی بر تحلیل گفتمان انتقادی است که با بهره‌گیری از منابع تاریخی، فقهی و سیاسی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که داعش تجلی رادیکال مطلق‌سازی معنا در گفتمان تکفیری است و تفکر انقلاب اسلامی، با وجود ظرفیت‌های مهم نظری و تجربی در نقد تکفیر، خود در معرض چالش‌هایی چون ایدئولوژیک‌شدن و ضعف نهادی در مدیریت اختلاف قرار دارد.

کلیدواژه: تکفیر، تحلیل گفتمان انتقادی، داعش، وحدت اسلامی، تفکر انقلاب اسلامی.

* نویسنده مسئول: alifalahnejad@iau.ac.ir

تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵

The Islamic Revolution Approach Quarterly

Vol. 19, No.73, Winter 2025, P 97- 122

rahyaftjournal.ir

The Evolution of Takfiri Discourse from the Medieval Islamic Period to ISIS and Its Critique from the Perspective of Islamic Unity in the Thought of the Islamic Revolution

Qasem Hazbavi

PhD Student, Department of Political Science, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran

Ali Fallahnejad *

Assistant Professor, Department of Political Science, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran

Ali Ghasemian

Assistant Professor, Department of Political Science, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran

Abstract

This research aims to analyze the evolution of the discourse of takfir from the Islamic Middle Ages to contemporary jihadism and ISIS, and to criticize it from the perspective of the discourse of Islamic unity in the thinking of the Islamic Revolution. The main question of the research is how the discourse of takfir has been reproduced in connection with the construction of power and to what extent the thinking of the Islamic Revolution has been able to provide a theoretical and practical alternative to this discourse. The research

* Corresponding Author: alifallahnejad@iau.ac.ir

How to Cite: Hazbavi, Q., Fallahnejad, A., Ghasemian, A. (2025). The Evolution of Takfiri Discourse from the Medieval Islamic Period to ISIS and Its Critique from the Perspective of Islamic Unity in the Thought of the Islamic Revolution., *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(73), 97- 122

Date Received: 16 July 2025 Date Accepted: 09 December 2025

hypothesis is based on the premise that takfir is a historical and discursive phenomenon that becomes active in situations of crisis and power struggle, and Islamic unity, if institutionalized and accepting internal criticism, can be an effective counter-discourse in containing it. The research method is qualitative and based on critical discourse analysis that has been carried out using historical, jurisprudential, and political sources. The findings show that ISIS is a radical manifestation of the absolutization of meaning in Takfiri discourse, and that the thinking of the Islamic Revolution, despite its important theoretical and empirical capacities in criticizing Takfiriness, is itself exposed to challenges such as ideologicalization and institutional weakness in managing disagreement.

Keywords: Takfir, Critical Discourse Analysis, ISIS, Islamic Unity, Islamic Revolution, Political Islam

Introduction

Takfir, defined as declaring other Muslims unbelievers, has historically functioned as a marginal juridical practice within Islamic jurisprudence. However, over time, it has evolved into a powerful discursive instrument closely linked to political authority, social crises, and identity conflicts. In the medieval Islamic period, theological debates, sectarian rivalries, and state-building processes contributed to the gradual politicization of religious language. Concepts such as faith, community, heresy, and deviation became embedded in power relations and mechanisms of exclusion. In the modern era, the collapse of traditional political structures, colonial interventions, and the emergence of failed states intensified identity anxieties in Muslim societies. These conditions enabled radical movements to reactivate and reinterpret classical discourses in rigid and absolutist ways. Among these movements, ISIS represents the most extreme form of takfiri discourse, transforming it into the ideological foundation of a violent political order. At the same time, the Islamic Revolution introduced a distinct discourse centered on Islamic unity, rational religious interpretation, and the management of diversity. This discourse sought to counter sectarianism and delegitimize takfir. Nevertheless, its theoretical and practical effectiveness remains subject to critical evaluation. This study aims to analyze the historical transformation of takfiri discourse and to assess

the capacity of the Islamic unity discourse to function as a sustainable alternative.

Materials and Methods

This research adopts a qualitative methodology based on critical discourse analysis combined with historical and textual interpretation. Primary sources include classical theological and juridical works, particularly those of Ibn Taymiyya, as well as contemporary ideological texts produced by jihadist groups such as ISIS. In addition, speeches, writings, and official documents related to the Islamic Revolution and its approach to unity have been examined. Secondary sources consist of academic studies in Islamic theology, political Islam, and extremism. The analytical framework focuses on three interconnected levels: textual structures, interpretive strategies, and socio-political contexts. Through this multi-layered approach, the study identifies patterns of meaning construction, mechanisms of inclusion and exclusion, and links between religious discourse and power relations. Data analysis involves thematic coding, comparative interpretation, and contextual reconstruction. Particular attention is given to how key concepts such as faith, apostasy, community, and authority are redefined across different historical periods. This method allows for tracing both continuity and transformation within takfiri discourse.

Discussion

The findings demonstrate that takfir in the medieval period was embedded within broader struggles over religious authority and political legitimacy. While early scholars emphasized caution in declaring unbelief, later developments increasingly associated doctrinal deviation with political disloyalty. This process intensified during periods of instability, when religious certainty was mobilized to restore social order. Ibn Taymiyya played a pivotal role in consolidating elements of this discourse by linking faith to practice and expanding the scope of heresy and deviation. Although his writings were context-specific, their structural features enabled later reinterpretation in radically different environments. Contemporary jihadist movements selectively appropriated these elements and detached them from their historical context. ISIS, in particular,

absolutized meaning and eliminated interpretive pluralism. Takfir became a comprehensive system for defining loyalty, legitimizing violence, and organizing political authority. In this framework, neutrality and ambiguity were rendered impossible. In contrast, the discourse of Islamic unity promoted by the Islamic Revolution emphasizes ethical rationality, communal solidarity, and institutional mediation of differences. It rejects the naturalization of takfir and stresses the moral responsibility of religious authority. However, the study also reveals internal tensions within this discourse, including risks of politicization, bureaucratization, and rhetorical reduction. These limitations suggest that unity cannot be sustained solely through ideological commitment. It requires continuous institutional support, intellectual openness, and mechanisms for critical self-reflection. Without these conditions, even anti-takfiri discourses may lose their transformative potential.

Conclusion

This study concludes that takfir should be understood as a historically constructed and politically embedded discourse rather than a purely theological deviation. Its persistence is closely linked to crises of authority, identity, and governance. ISIS represents the most radical manifestation of this logic, where religious absolutism becomes the basis of systematic violence. The Islamic Revolution offers an important counter-discourse grounded in unity, rationality, and managed pluralism. While it possesses significant theoretical and practical capacities to challenge takfiri logic, it also faces structural and ideological challenges that require ongoing critical engagement. Ultimately, confronting takfir requires more than doctrinal refutation. It demands sustained efforts to strengthen ethical interpretation, institutional mediation, and social trust. Only through such comprehensive strategies can the cycle of religious exclusion and violence be effectively disrupted.

مقدمه

پدیده تکفیر یکی از مناقشه‌برانگیزترین و در عین حال ماندگارترین مسائل در تاریخ اندیشه و سیاست اسلامی است؛ پدیده‌ای که از یک سو ریشه در منازعات الهیاتی و فقهی دارد و از سوی دیگر، همواره در پیوندی تنگاتنگ با قدرت، نظم سیاسی و بحران‌های اجتماعی بازتولید شده است. تکفیر، در ساده‌ترین تعریف، داوری درباره خروج فرد یا گروهی از دایره اسلام است؛ اما در تجربه تاریخی اسلام، این مفهوم به تدریج از یک حکم استثنایی فقهی به سازه‌ای گفتمانی بدل شده که کارکردهای سیاسی، هویتی و امنیتی یافته است. همین دگرذیسی، تکفیر را از یک مسئله صرفاً دینی به مسئله‌ای اجتماعی و سیاسی تبدیل کرده است.

در دوره میانه اسلامی، گفتمان تکفیر در بستر شکل‌گیری دولت‌ها، تثبیت خلافت و منازعات فرقه‌ای، نقش مهمی در مرزبندی‌های درون‌دینی ایفا کرد. مفاهیمی چون جماعت، فتنه، بدعت و خروج، به تدریج در صورت‌بندی‌هایی قرار گرفتند که امکان طرد و حذف «دیگری» را فراهم می‌ساخت. تکفیر در این دوره، نه صرفاً واکنشی احساسی یا انحرافی فردی، بلکه بخشی از سازوکار نظم‌بخشی به جامعه اسلامی بود که در تعامل میان فقه، قدرت و نهادهای رسمی شکل گرفت. این منطق، اگرچه در بسیاری از مقاطع مهار شد، اما هرگز به‌طور کامل از میان نرفت و به‌صورت امکانی نهفته در گفتمان دینی باقی ماند.

در دوران معاصر، با فروپاشی نظم‌های سیاسی، گسترش بحران‌های هویتی و مداخله قدرت‌های خارجی در جهان اسلام، این امکان نهفته بار دیگر فعال شد. جریان‌های جهادگرای معاصر و به‌ویژه داعش، تکفیر را از یک ابزار حاشیه‌ای به بنیان نظم سیاسی خود تبدیل کردند. در این صورت‌بندی جدید، تکفیر نه تنها برای طرد مخالفان، بلکه برای مشروعیت‌بخشی به خشونت گسترده، ایجاد انسجام درون‌گروهی و بازتولید قدرت به کار گرفته شد. خشونت داعش را نمی‌توان بدون فهم این منطق گفتمانی توضیح داد؛ زیرا آنچه در ظاهر به‌عنوان افراط دینی جلوه می‌کند، در واقع نتیجه مطلق‌سازی معنا و انحصار حقیقت در یک گفتمان خاص است.

در برابر این وضعیت، یکی از پرسش‌های اساسی پیش روی اندیشه اسلامی معاصر آن است که آیا بدیلی نظری و عملی برای گفتمان تکفیر وجود دارد یا خیر. تفکر انقلاب اسلامی با طرح ایده وحدت اسلامی، خود را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین پادگفتمان‌های تکفیر معرفی کرده است. این گفتمان، با تأکید بر امت، عقلانیت دینی، مدیریت اختلاف و نفی طبیعی‌سازی تکفیر، کوشیده است منطق حذف را مهار کند و امکان همزیستی مذهبی

را حفظ نماید. تجربه عملی جمهوری اسلامی در مواجهه با جریان‌های تکفیری، به‌ویژه داعش، این ادعا را به سطح عمل نیز کشانده است. با این حال، خود گفتمان وحدت اسلامی نیز نیازمند بررسی انتقادی است. این گفتمان، در کنار ظرفیت‌های مهمش برای مهار خشونت دینی، در معرض خطر ایدئولوژیک شدن، دولتی شدن و تقلیل به شعار قرار دارد. اگر وحدت اسلامی به مفهومی غیرقابل نقد تبدیل شود، ممکن است به جای پادگفتمان تکفیر، به شکلی نرم از طرد بدل گردد. از این رو، مسئله اصلی این پژوهش نه دفاع ساده از وحدت اسلامی و نه تقبیح صرف تکفیر، بلکه تحلیل گفتمانی نسبت میان تکفیر، قدرت و بدیل‌های آن است.

بر این اساس، مسئله محوری مقاله حاضر آن است که گفتمان تکفیر چگونه از دوره میانه اسلامی تا داعش تحول یافته و بازتولید شده است، و تفکر انقلاب اسلامی تا چه اندازه توانسته است با طرح گفتمان وحدت اسلامی، بدیلی نظری و عملی برای این منطق خشونت‌زا ارائه دهد. این پژوهش می‌کوشد با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان انتقادی، تکفیر را نه به‌عنوان انحرافی فردی یا سوءبرداشت متنی، بلکه به‌عنوان سازه‌ای تاریخی و گفتمانی بررسی کند و در عین حال، گفتمان وحدت اسلامی را نیز در معرض نقد درونی و تحلیلی قرار دهد.

۲- پیشینه تحقیق

رضوان السید (۲۰۱۵) در تحلیل بحران اسلام سیاسی معاصر، تکفیر را نه انحرافی صرفاً فقهی، بلکه نتیجه شکست تاریخی در مدیریت تنوع مذهبی و سیاسی در جهان اسلام می‌داند. او نشان می‌دهد که چگونه فروپاشی مفهوم امت و جایگزینی آن با منطق فرقه‌ای، زمینه را برای بازتولید گفتمان‌های حذف‌محور فراهم کرده است. در این چارچوب، تکفیر به ابزاری برای حل بحران هویت تبدیل می‌شود؛ ابزاری که به جای گفت‌وگو، حذف را پیشنهاد می‌کند و از همین رو، به خشونت ساختاری می‌انجامد.

وائل حلاق (۲۰۱۲) با نقد بنیادین نسبت شریعت و دولت مدرن، به‌طور غیرمستقیم به زمینه‌های ساختاری بازتولید تکفیر می‌پردازد. او نشان می‌دهد که چگونه انتقال شریعت از افق اخلاقی - اجتماعی به سازوکار دولت مدرن، دین را به ابزاری برای اعمال قدرت بدل می‌کند. در این فرآیند، مفاهیمی چون ایمان و کفر، از معناهای اخلاقی تهی شده و در قالب منطق حقوقی - امنیتی بازتعریف می‌شوند؛ وضعیتی که امکان تکفیر نهادی و خشونت مشروع دینی را افزایش می‌دهد.

توماس هگامر (۲۰۱۱) در مطالعه تاریخی جهادگرایی معاصر، تکفیر را عنصر محوری در بسیج رادیکال می‌داند و نشان می‌دهد که چگونه جریان‌های سلفی جهادی، با ساده‌سازی دوگانه ایمان/کفر، پیچیدگی‌های سیاسی و اجتماعی را به منازعه‌ای اخلاقی

تقلیل می‌دهند. از نظر او، تکفیر در این گفتمان نه صرفاً حکم دینی، بلکه ابزار تولید وفاداری مطلق و انسجام درون‌گروهی است؛ امری که خشونت را از یک انتخاب به یک ضرورت ایدئولوژیک تبدیل می‌کند.

کول بونزل (۲۰۱۵) در تحلیل ایدئولوژی داعش، نشان می‌دهد که این گروه چگونه با مطلق‌سازی معنا و انحصار مفهوم خلافت، تکفیر را به بنیان نظم سیاسی خود بدل می‌کند. به‌زعم او، داعش با گسترش بی‌سابقه مفهوم ارتداد، هرگونه بی‌طرفی یا سکوت را ناممکن می‌سازد و جهان اجتماعی را به میدان اطاعت یا نابودی تقلیل می‌دهد. اهمیت این تحلیل در آن است که تکفیر را نه ابزار حاشیه‌ای، بلکه هسته سخت دولت‌سازی داعش معرفی می‌کند.

در مقابل این سنت حذف‌محور، امام خمینی (۱۳۷۸) با طرح ایده وحدت اسلامی، تکفیر را خطری برای موجودیت امت اسلامی می‌داند و بر ضرورت مدیریت اختلاف به‌جای حذف تأکید می‌کند. او با تفکیک میان اختلاف فقهی مشروع و دشمنی فرقه‌ای، کوشیده است زبان دین را از منطق طرد جدا سازد و آن را در خدمت همبستگی اجتماعی قرار دهد. این رویکرد، مبنای نظری پادگفتمان وحدت اسلامی در تفکر انقلاب اسلامی به‌شمار می‌آید.

مرتضی مطهری (۱۳۷۴) نیز با نقد جمود فکری و قشری‌گری دینی، تکفیر را نتیجه فقدان عقلانیت در فهم دین می‌داند. او نشان می‌دهد که هرگاه دین از افق اخلاق، عقل و تاریخ جدا شود، به ابزاری برای حذف بدل می‌گردد. اهمیت دیدگاه مطهری در این است که نقد تکفیر را به سطح روش‌شناسی فهم دین ارتقا می‌دهد و آن را صرفاً به نزاع‌های سیاسی تقلیل نمی‌دهد.

۳-چارچوب نظری پژوهش

تحلیل گفتمان انتقادی به‌عنوان یکی از رویکردهای میان‌رشته‌ای در علوم اجتماعی، زبان را نه ابزار خنثای انتقال معنا، بلکه شکلی از کنش اجتماعی می‌داند که در بستر روابط قدرت، ایدئولوژی و ساختارهای نهادی شکل می‌گیرد. در این رویکرد، متن و زمینه اجتماعی در رابطه‌ای دیالکتیکی با یکدیگر قرار دارند؛ به این معنا که متن‌ها در شرایط تاریخی، سیاسی و فرهنگی معینی تولید می‌شوند و هم‌زمان در بازتولید همان شرایط نقش ایفا می‌کنند. از این منظر، تحلیل متن بدون توجه به بافت اجتماعی و مناسبات قدرتی که آن را ممکن ساخته‌اند، تحلیلی ناقص و تقلیل‌گرایانه تلقی می‌شود (بارمحمدی، ۱۳۹۵:۵۳). در گفتمان‌شناسی انتقادی، معنا امری طبیعی و بدیهی تلقی نمی‌شود، بلکه نتیجه فرایندهای تاریخی و اجتماعی است که در قالب گفتمان‌ها تثبیت و طبیعی‌سازی می‌شوند.

این رویکرد بر آن است که نشان دهد چگونه برخی معناها به صورت مسلط و هژمونیک تثبیت می‌شوند و در مقابل، معناهای رقیب به حاشیه رانده یا طرد می‌گردند. در این چارچوب، زبان نه بازتاب واقعیت، بلکه عرصه‌ای برای منازعه بر سر تعریف واقعیت است و از همین رو، تحلیل گفتمان همواره با مسئله قدرت گره خورده است (الکردی، ۱۹۹۲: ۴۰).

فوکو با طرح مفهوم گفتمان، افق جدیدی در فهم رابطه زبان، دانش و قدرت گشود. از دیدگاه او، گفتمان مجموعه‌ای از پاره‌گفتارهاست که بر اساس قواعد خاصی سامان می‌یابد و امکان ظهور می‌یابد. پاره‌گفتار، واحد بنیادین گفتمان است و برخلاف جمله، صرفاً یک ساختار زبانی نیست، بلکه کنشی است که در شبکه‌ای از روابط دانشی و نهادی معنا پیدا می‌کند. فوکو تأکید می‌کند که پاره‌گفتار تنها در چارچوب صورت‌بندی‌های گفتمانی قابل فهم است و معنای آن نه از نیت گوینده، بلکه از جایگاهش در نظام گفتمانی ناشی می‌شود (فوکو، ۱۹۶۸: ۷۸).

بر این اساس، گفتمان به‌مثابه کنش اجتماعی و سیاسی فهم می‌شود؛ کنشی که در آن، دانش تولید می‌گردد، هویت‌ها تعریف می‌شوند و مرزهای مشروع و نامشروع ترسیم می‌شود. صورت‌بندی گفتمانی تعیین می‌کند چه چیزی قابل گفتن است، چه موضوعاتی اهمیت می‌یابد و چه گزاره‌هایی به‌عنوان بدیهی و طبیعی پذیرفته می‌شوند. این صورت‌بندی‌ها تاریخی‌اند و در پیوند با تحولات قدرت دگرگون می‌شوند، به‌گونه‌ای که هر گفتمان مسلط، محصول شرایط تاریخی خاص خود است (بغوره، ۲۰۰۰: ۱۶۰).

تحلیل گفتمان انتقادی با بهره‌گیری از این مبانی، به بررسی سازوکارهای ایدئولوژیک تولید معنا می‌پردازد. ایدئولوژی در این رویکرد نه مجموعه‌ای از باورهای صریح، بلکه فرایندی است که از طریق آن، معناهای خاصی به‌عنوان طبیعی، عقلانی و غیرقابل مناقشه تثبیت می‌شوند. این طبیعی‌سازی معنا، امکان اعمال قدرت را بدون توسل مستقیم به زور فراهم می‌کند و از این طریق، سلطه در سطح گفتمانی بازتولید می‌شود (الحمیری، ۲۰۰۸: ۹۰؛ بنیت، ۲۰۱۰: ۳۲۳).

در حوزه گفتمان دینی، این فرایند اهمیتی دوچندان می‌یابد، زیرا زبان دینی از سرمایه نمادین بالایی برخوردار است و می‌تواند کنش‌های اجتماعی و سیاسی را مشروعیت‌بخشی کند. هنگامی که مفاهیم دینی در قالب گفتمان‌های مسلط صورت‌بندی می‌شوند، امکان آن فراهم می‌گردد که برداشت‌های خاصی از دین به‌عنوان حقیقت مطلق معرفی شوند و قرائت‌های رقیب به‌مثابه انحراف، بدعت یا تهدید طرد شوند. در چنین شرایطی، زبان دینی به میدان منازعه قدرت تبدیل می‌شود و کارکردی فراتر از تفسیر الهیاتی می‌یابد (الشهری، ۲۰۰۴: ۳۷؛ الطرایشی، ۱۹۸۷: ۴۳۲).

در این چارچوب نظری، تکفیر نه به عنوان حکمی صرفاً فقهی، بلکه به مثابه سازه‌ای گفتمانی فهم می‌شود که در بستر منازعات اجتماعی و سیاسی معنا می‌یابد. تکفیر کنشی زبانی است که از طریق آن، مرزهای هویت دینی ترسیم می‌شود و «ما» در برابر «دیگری» تعریف می‌گردد. این کنش، زمانی کارکرد می‌یابد که در صورت‌بندی گفتمانی خاصی تثبیت شود و از پشتوانه نهادی، فقهی یا سیاسی برخوردار گردد. بدین ترتیب، تکفیر می‌تواند به ابزاری برای حذف نمادین یا مادی رقیبان تبدیل شود (حرب، ۱۹۸۶: ۱۷۷۱؛ صلیبا، ۱۹۸۷: ۲۰۴).

تحلیل گفتمان انتقادی با عبور از سطح توصیف، امکان تبیین این فرایند را فراهم می‌کند. در این رویکرد، تحلیل از بررسی واژگان و گزاره‌ها آغاز می‌شود، اما به آن محدود نمی‌ماند و به بررسی شرایط تولید متن، موقعیت کنشگران و ساختارهای قدرتی که گفتمان را ممکن ساخته‌اند، گسترش می‌یابد. بدین معنا، تحلیل گفتمان انتقادی از سطح توصیف صوری به سطح تفسیر و سپس تبیین اجتماعی ارتقا می‌یابد و پیوند میان زبان، ایدئولوژی و قدرت را آشکار می‌سازد (پارمحمدی، ۱۳۹۵: ۵۳؛ بغوره، ۲۰۰۰: ۱۳۳).

در الگوی تحلیل انتقادی گفتمان، گفتمان‌ها به مثابه رویدادهای ارتباطی در نظر گرفته می‌شوند که در آن‌ها، متن، کنشگران و زمینه اجتماعی در تعامل با یکدیگر قرار دارند. این الگو امکان آن را فراهم می‌سازد که مفاهیمی چون اطاعت، جماعت، فتنه و خروج، نه صرفاً به عنوان مفاهیم دینی، بلکه به عنوان ابزارهای گفتمانی در سامان‌دهی روابط قدرت تحلیل شوند. از این منظر، نسبت متن دینی، فقه و ساختار قدرت نسبتی ایستا و از پیش تعیین شده نیست، بلکه رابطه‌ای تاریخی و پویاست که در شرایط مختلف دچار بازتعریف می‌شود (الکردی، ۱۹۹۲: ۳۸).

بر این اساس، چارچوب نظری حاضر بر این پیش‌فرض استوار است که فهم پدیده‌هایی چون تکفیر، بدون تحلیل گفتمان‌هایی که آن را تولید و بازتولید کرده‌اند، ممکن نیست. تحلیل گفتمان انتقادی این امکان را فراهم می‌آورد که خشونت دینی نه به عنوان انحرافی فردی یا سوءبرداشت متنی، بلکه به عنوان برآیند صورت‌بندی‌های گفتمانی خاصی فهم شود که در پیوند با قدرت، ایدئولوژی و ساختارهای نهادی شکل گرفته‌اند.

۴- تکفیر در دوره میانه اسلامی: زمینه‌های تاریخی و گفتمانی

تکفیر در دوره میانه اسلامی را نمی‌توان صرفاً به عنوان مجموعه‌ای از داوری‌های فقهی یا واکنش‌های مقطعی به اختلافات اعتقادی فهم کرد، بلکه این پدیده در پیوندی تنگاتنگ با تحولات سیاسی، اجتماعی و نهادی آن دوره شکل گرفت. تثبیت خلافت، گسترش منازعات فرقه‌ای، شکل‌گیری مذاهب فقهی و کلامی و تلاش برای حفظ انسجام اجتماعی،

زمینه‌هایی بودند که در آن‌ها زبان دینی به ابزار مرزبندی هویتی و داوری درباره مشروعیت بدل شد. در این بستر، مفاهیمی چون ایمان، جماعت، بدعت و فتنه، به تدریج بار سیاسی و ایدئولوژیک یافتند و تکفیر از یک حکم استثنایی به امکانی گفتمانی برای سامان‌دهی نظم اجتماعی تبدیل گردید.

۱-۴ گذار از کفر اعتقادی به تکفیر درون‌دینی

در سنت نخستین اسلامی، مفهوم کفر عمدتاً ناظر به انکار آشکار اصول بنیادین ایمان، یعنی توحید، نبوت و معاد بود و بیش از آنکه کارکردی درون‌دینی داشته باشد، مرز میان جامعه اسلامی و بیرون از آن را تعیین می‌کرد. در این دوره، اختلافات درونی میان مسلمانان، اگرچه وجود داشت، اما کمتر به زبان تکفیر صورت‌بندی می‌شد و غالباً در قالب اختلاف در اجتهاد، خطای عملی یا فسق تفسیر می‌گردید. با این حال، پس از رحلت پیامبر و ورود جامعه اسلامی به مرحله دولت‌سازی، مفهوم کفر به تدریج دچار دگرگونی شد و از یک مقوله صرفاً اعتقادی به ابزاری برای مرزبندی درون‌دینی تبدیل گردید (حرب، ۱۹۸۶: ۱۷۷۱).

این گذار را باید در پیوند با تحولات سیاسی و اجتماعی صدر اسلام فهم کرد. منازعات سیاسی بر سر خلافت، مسئله مشروعیت قدرت و نحوه توزیع منابع، به تدریج زبان دینی را به میدان نزاع تبدیل کرد. در این بستر، مفاهیمی چون ایمان، کفر و ارتداد از ساحت الهیاتی صرف خارج شدند و در خدمت داوری‌های سیاسی قرار گرفتند. بدین معنا، کفر دیگر تنها به انکار اصول دین محدود نبود، بلکه به تدریج به انحراف از نظم سیاسی و جماعت مسلط نیز اطلاق شد (الطرابیسی، ۱۹۸۷: ۴۳۲).

نخستین نمود عینی این دگرگونی را می‌توان در پدیده خوارج مشاهده کرد. خوارج با پیوند زدن ایمان به عمل، هرگونه تخطی از قرائت خاص خود از شریعت را نشانه خروج از دین تلقی کردند. در این قرائت، گناه کبیره نه یک خطای اخلاقی، بلکه نشانه فقدان ایمان و مستوجب تکفیر بود. بدین ترتیب، تکفیر از یک داوری اعتقادی به کنشی گفتمانی تبدیل شد که مستقیماً به حذف دینی و سیاسی مخالفان می‌انجامید (صلیبا، ۱۹۸۷: ۲۰۴).

۲-۴ خوارج، منازعه ایمان و عمل و تثبیت زبان تکفیری

خوارج را می‌توان نخستین جریان سازمان‌یافته‌ای دانست که تکفیر را به‌عنوان سازه‌ای گفتمانی در مرکز هویت خود قرار داد. آنان با شعار «لا حکم الا لله» تلاش کردند قرائت خود از دین را به‌عنوان تنها تفسیر مشروع معرفی کنند و هرگونه مصالحه سیاسی یا اجتهاد متفاوت را مصداق کفر بشمارند. در این چارچوب، زبان دینی خوارج واجد ساختاری دوگانه بود که جهان اجتماعی را به مؤمن و کافر تقسیم می‌کرد و هیچ فضای میانی برای خطا، اختلاف یا تفسیر متفاوت باقی نمی‌گذاشت (الشهری، ۲۰۰۴: ۳۷).

مناقشه ایمان و عمل که در این دوره شکل گرفت، نقش محوری در تثبیت زبان تکفیری داشت. در برابر خوارج، جریان‌هایی چون مرجئه با تعلیق داوری درباره ایمان کوشیدند از پیامدهای اجتماعی و سیاسی تکفیر بکاهند و ایمان را امری قلبی و مستقل از عمل معرفی کنند. معتزله نیز با طرح نظریه «منزله بین المنزلتین» تلاش کردند راه‌حلی میانه برای این بحران ارائه دهند. با این حال، خود این منازعات نشان‌دهنده آن بود که زبان دینی به عرصه‌ای برای کشاکش گفتمانی تبدیل شده و مفاهیم بنیادین ایمان و کفر دیگر معنایی واحد و تثبیت‌شده ندارند (الحیمری، ۲۰۰۸: ۹۰).

در این شرایط، تکفیر به تدریج از یک موضع حاشیه‌ای به امکانی گفتمانی بدل شد که می‌توانست در نزاع‌های فرقه‌ای و سیاسی به کار گرفته شود. حتی جریان‌های مخالف خوارج نیز، هرچند در ظاهر با تکفیر مخالفت می‌کردند، اما با تعریف مرزهای سخت میان «اهل سنت و جماعت» و «اهل بدعت»، به بازتولید منطق طرد و حذف کمک کردند. بدین ترتیب، زبان دینی دوره میانه به سوی ایدئولوژیک شدن حرکت کرد و مفاهیم دینی در چارچوب منازعات قدرت بازتعریف شدند (بغوره، ۲۰۰۰: ۱۳۳).

۳-۴ شکل‌گیری مذاهب، جماعت و ایدئولوژیک شدن زبان دینی

با تثبیت خلافت‌های اموی و عباسی و شکل‌گیری مذاهب فقهی و کلامی، تکفیر وارد مرحله‌ای نهادی‌تر شد. در این دوره، مفهوم جماعت به‌عنوان هسته مرکزی نظم دینی و سیاسی مطرح گردید و خروج از جماعت، نه تنها انحراف اعتقادی، بلکه تهدیدی علیه ثبات اجتماعی تلقی شد. واژگانی چون جماعت، فتنه، بدعت و خروج، به عناصر کلیدی گفتمان دینی تبدیل شدند و نقش مهمی در سامان‌دهی مرزهای درون‌دینی ایفا کردند (الکردی، ۱۹۹۲: ۴۰).

در این صورت‌بندی گفتمانی، بدعت به مفهومی سیال تبدیل شد که می‌توانست طیف گسترده‌ای از باورها و اعمال را دربر گیرد. بدعت‌گذار، در بسیاری از متون، نه صرفاً خطاکار، بلکه تهدیدی برای انسجام امت معرفی می‌شد. این منطق، زمینه را برای پیوند میان بدعت و تکفیر فراهم ساخت و امکان آن را به وجود آورد که اختلافات فقهی یا کلامی، در شرایط خاص، به داوری‌های تکفیری منتهی شوند (الشهری، ۲۰۰۴: ۳۷).

هم‌زمان با این روند، فقه به‌عنوان زبان رسمی دین، نقشی محوری در تثبیت این گفتمان ایفا کرد. فقیهان با صورت‌بندی قواعد ایمان، کفر، فسق و ارتداد، به تولید معناهای مشروع کمک کردند و مرزهای قابل قبول اختلاف را تعیین نمودند. با این حال، این فرآیند همواره خنثی نبود، بلکه در پیوند با ساختار قدرت و منافع سیاسی عمل می‌کرد. بدین معنا،

زبان فقهی به بخشی از سازوکار هژمونیک نظم سیاسی بدل شد و تکفیر به عنوان امکان نهفته‌ای در این زبان باقی ماند (حرب، ۱۹۸۶: ۱۷۷۱).

در نتیجه، تکفیر در دوره میانه اسلامی را نمی‌توان صرفاً محصول افراط‌گرایی فردی یا سوءبرداشت متنی دانست. تکفیر برآیند تاریخی صورت‌بندی‌های گفتمانی خاصی است که در بستر منازعات سیاسی، فرقه‌ای و نهادی شکل گرفتند و به تدریج زبان دینی را ایدئولوژیک کردند. این زبان، با طبیعی‌سازی مرزهای ایمان و کفر، امکان حذف نمادین و گاه فیزیکی «دیگری» را فراهم ساخت و زمینه را برای بازتولید خشونت دینی در دوره‌های بعدی مهیا کرد (الطرایشی، ۱۹۸۷: ۴۳۲؛ صلیبا، ۱۹۸۷: ۲۰۴).

۵- تکفیر و ساخت قدرت در اسلام میانه

بررسی تکفیر در دوره میانه اسلامی، بدون توجه به پیوند آن با ساخت‌های قدرت و نهادهای سیاسی، تصویری ناقص از این پدیده ارائه می‌دهد. در این دوره، گفتمان دینی به تدریج در تعامل با خلافت، نهاد قضا و شبکه‌های فقهی سامان یافت و به ابزاری برای تولید مشروعیت و مهار مخالفت بدل شد. تکفیر در چنین بستری، صرفاً واکنشی اعتقادی نبود، بلکه در بسیاری از موارد، در خدمت تثبیت نظم سیاسی و حذف رقیبان قرار گرفت. از این رو، تحلیل نسبت میان تکفیر و قدرت، امکان فهم سازوکارهای نهادی و گفتمانی این پدیده را در اسلام میانه فراهم می‌سازد.

۱- ۵- خلافت، فقه و تولید معنای مشروع

در دوره میانه اسلامی، خلافت نه فقط یک نهاد سیاسی، بلکه کانون اصلی تولید معنا و مشروعیت بود. استمرار قدرت خلافت، وابسته به آن بود که نظم سیاسی موجود به عنوان نظم دینی و طبیعی بازنمایی شود. در این فرآیند، فقه نقش زبانی مسلط را ایفا کرد که از طریق آن، اطاعت، مشروعیت و مرزهای رفتار مقبول تعریف می‌شد. پیوند خلافت و فقه، امکان آن را فراهم ساخت که قدرت سیاسی در پوشش قواعد شرعی تثبیت شود و مخالفت با آن، نه صرفاً تخلف سیاسی، بلکه انحراف دینی تلقی گردد (الکردی، ۱۹۹۲: ۴۰). اهمیت این پیوند در آن است که فقه از حالت دانش تفسیری خارج شد و به ابزار سامان‌دهی نظم اجتماعی بدل گردید. در چنین وضعیتی، معنا دیگر صرفاً در متن مقدس تولید نمی‌شد، بلکه در تعامل میان قدرت سیاسی و نهادهای فقهی صورت‌بندی می‌گردید. این امر نشان می‌دهد که «اسلام رسمی» دوره میانه، نتیجه اجماع طبیعی نبود، بلکه محصول فرآیندهای نهادی و گفتمانی خاصی بود که در آن، برخی قرائت‌ها برجسته و برخی دیگر به حاشیه رانده شدند. در نتیجه، زبان فقهی حامل نوعی عقلانیت سیاسی شد که وظیفه آن، تثبیت وضعیت موجود بود، نه صرفاً تبیین احکام شرعی.

خلافت با بهره‌گیری از این زبان، توانست مفاهیمی چون جماعت و اطاعت را به هسته مرکزی نظم دینی تبدیل کند. جماعت، نه فقط یک مفهوم ایمانی، بلکه معیاری برای سنجش وفاداری سیاسی شد و خروج از آن، به‌عنوان تهدیدی علیه کلیت امت معرفی گردید. این صورت‌بندی، فضای مخالفت مشروع را به‌شدت محدود کرد و زمینه را برای فعال‌شدن سازوکارهای طرد فراهم ساخت (بغوره، ۲۰۰۰: ۱۳۳).

تحلیل این وضعیت نشان می‌دهد که تولید معنا در اسلام میانه، فرآیندی همواره سیاسی بوده است. قدرت سیاسی از طریق کنترل میدان گفتمانی، امکان آن را یافت که تعاریف خاصی از ایمان، اطاعت و مشروعیت را تثبیت کند. بدین ترتیب، فقه و خلافت در رابطه‌ای دیالکتیکی قرار گرفتند که در آن، هر یک دیگری را تقویت می‌کرد. این رابطه، بستر اصلی شکل‌گیری تکفیر به‌عنوان امکان نهفته در نظم سیاسی - دینی بود.

۲-۵ تکفیر به‌عنوان ابزار حذف سیاسی: از زنادقه تا محنه

یکی از مهم‌ترین مصادیق کارکرد سیاسی تکفیر در اسلام میانه، برخورد با زنادقه است. مفهوم زندقه به‌گونه‌ای مبهم و سیال تعریف شد که می‌توانست طیف گسترده‌ای از اندیشه‌ها و گرایش‌های فکری را دربر گیرد. این ابهام مفهومی، امکان آن را فراهم ساخت که مخالفت‌های فکری، فلسفی یا حتی سیاسی، در صورت لزوم در قالب اتهامی دینی صورت‌بندی شوند و مشروعیت حذف پیدا کنند (الطرایشی، ۱۹۸۷: ۴۳۲).

تحلیل این پدیده نشان می‌دهد که زندقه بیش از آنکه مفهومی دقیق باشد، ابزاری گفتمانی برای مدیریت تهدید بود. قدرت سیاسی از طریق این برچسب، مرز میان «اندیشه مجاز» و «اندیشه خطرناک» را تعیین می‌کرد و بدون نیاز به استدلال نظری مفصل، امکان حذف را فراهم می‌ساخت. این سازوکار، نمونه‌ای روشن از طبیعی‌سازی حذف است؛ زیرا حذف مخالف نه به‌عنوان تصمیم سیاسی، بلکه به‌عنوان دفاع از ایمان معرفی می‌شد. در نتیجه، خشونت سیاسی در پوشش ضرورت دینی پنهان می‌گردید.

محنه خلق قرآن نمونه‌ای پیچیده‌تر از همین منطقی است. در این رویداد، اختلافی کلامی به آزمون وفاداری سیاسی تبدیل شد و موضع‌گیری در برابر یک گزاره الهیاتی، پیامدهای حقوقی و اجتماعی گسترده‌ای یافت (الشهری، ۲۰۰۴: ۳۷).

تحلیل محنه نشان می‌دهد که چگونه قدرت می‌تواند از زبان دین برای اعمال انضباط اجتماعی استفاده کند. مسئله اصلی محنه، نه حقیقت کلامی خلق قرآن، بلکه کنترل میدان معنا و حذف مخالفان بود. پذیرش یک قرائت خاص، نشانه اطاعت تلقی می‌شد و مخالفت با آن، به‌عنوان خروج از نظم مشروع صورت‌بندی می‌گردید. بدین معنا، تکفیر یا

نزدیک شدن به مرز تکفیر، ابزار اعمال قدرت شد، نه نتیجه بحث علمی آزاد. این امر نشان می‌دهد که گفتمان دینی، در شرایط خاص، می‌تواند به ابزار انضباط سیاسی بدل شود. در این چارچوب، تکفیر اغلب به صورت غیرمستقیم عمل می‌کرد. برجسب‌هایی چون بدعت، زندقه یا خروج، بدون صدور حکم صریح کفر، همان کارکرد حذف را ایفا می‌کردند. این انعطاف‌پذیری مفهومی، تکفیر را به ابزاری کارآمد در مدیریت بحران‌های سیاسی بدل ساخت (بنیت، ۲۰۱۰: ۳۲۳).

تحلیل این وضعیت نشان می‌دهد که تکفیر در اسلام میانه، سازوکاری حاشیه‌ای یا استثنایی نبود، بلکه بخشی از جعبه‌ابزار قدرت بود. این سازوکار، در لحظات بحران فعال می‌شد و با اتکا به زبان دینی، نظم سیاسی را بازتولید می‌کرد. از این منظر، تکفیر را باید محصول تعامل گفتمان، قدرت و نهاد دانست، نه صرفاً نتیجه افراط فردی.

۳-۵ فقیهان، قضا و هژمونیک شدن گفتمان اهل سنت و جماعت

نقش فقیهان و نهاد قضا در تثبیت پیوند میان تکفیر و قدرت، نقشی محوری بود. فقیهان با تدوین قواعد ایمان، کفر، فسق و بدعت، مرزهای مشروع اندیشه و عمل را تعیین می‌کردند و از این طریق، به نظم سیاسی معنا می‌بخشیدند. قاضی، به عنوان کنشگر نهادی، این معناها را در سطح عملی تثبیت می‌کرد و از طریق حکم قضایی، گفتمان مسلط را عینیت می‌بخشید (صلیبیا، ۱۹۸۷: ۲۰۴). این امر نشان می‌دهد که فقه صرفاً دانش نظری نبود، بلکه ابزاری نهادی برای سامان‌دهی جامعه به شمار می‌رفت. قضاوت فقهی، کنشی گفتمانی بود که پیامدهای اجتماعی و سیاسی گسترده داشت. از این رو، استقلال فقه از قدرت، همواره نسبی و شکننده بود و در بسیاری از موارد، فقه در خدمت تثبیت نظم موجود قرار می‌گرفت.

در این فرآیند، گفتمان اهل سنت و جماعت به تدریج موقعیت هژمونیک یافت. این گفتمان با تاکید بر اطاعت، پرهیز از فتنه و حفظ جماعت، قرائتی از دین ارائه داد که با نیازهای نظم خلافتی سازگار بود. قرائت‌های رقیب، حتی اگر در چارچوب کلی اسلام قرار داشتند، به عنوان تهدیدی علیه وحدت امت معرفی شدند (الکردی، ۱۹۹۲: ۳۸).

تحلیل هژمونیک شدن این گفتمان نشان می‌دهد که «اجماع» حاصل شده، نه نتیجه توافق آزاد، بلکه برآیند حذف تدریجی صداهای رقیب بود. اطاعت به فضیلت دینی تبدیل شد و مخالفت، حتی در قالب نصیحت یا نقد، در معرض برجسب فتنه یا خروج قرار گرفت. این منطق، امکان صورت‌بندی مخالفت مشروع را کاهش داد و تکفیر را به امکانی همواره حاضر در دل گفتمان مسلط بدل ساخت. براین اساس ساخت قدرت در اسلام میانه را باید ساختی گفتمانی دانست که در آن، خلافت، فقه و نهادهای دینی به صورت درهم‌تنیده عمل کردند. تکفیر در این ساخت، نه پدیده‌ای بیرونی، بلکه یکی از کارکردهای درونی

نظم سیاسی - دینی بود که در لحظات بحران فعال می‌شد و مرزهای نظم مسلط را بازتولید می‌کرد.

۶- ابن تیمیه و بازتولید گفتمان تکفیر در شرایط بحران

تحلیل پیوند تکفیر و ساخت قدرت در اسلام میانه، زمینه را برای فهم نقش متفکرانی فراهم می‌سازد که در شرایط بحران تاریخی، به بازصورت‌بندی مفاهیم دینی پرداخته‌اند. در این میان، ابن تیمیه جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا اندیشه او در بستری از فروپاشی نظم سیاسی، ناامنی اجتماعی و تضعیف مرجعیت دینی شکل گرفت. او در چنین فضایی کوشید با بازتعریف مفاهیمی چون ایمان، بدعت و توحید، نوعی قطعیت اعتقادی ایجاد کند و به بازسازی انسجام دینی یاری رساند. بررسی این تلاش‌ها، امکان فهم نقش ابن تیمیه در بازتولید و تثبیت گفتمان تکفیر را فراهم می‌سازد.

۱-۶ بحران نظم سیاسی و بازتعریف مرزهای ایمان

ظهور ابن تیمیه در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری را نمی‌توان جدا از شرایط بحرانی جهان اسلام فهم کرد. فروپاشی اقتدار خلافت عباسی، سقوط بغداد، حملات مغول و تضعیف نهادهای سیاسی، به وضعیتی انجامیده بود که در آن، انسجام اجتماعی و مرجعیت دینی با چالش جدی مواجه شد. در چنین شرایطی، پرسش از «مرزهای ایمان» اهمیتی فراتر از بحث‌های نظری یافت و به مسئله‌ای بنیادین برای بازسازی نظم اجتماعی بدل شد. ابن تیمیه در این بستر، با بازتعریف ایمان، کوشید نوعی قطعیت اعتقادی ایجاد کند که امکان داوری روشن درباره هویت دینی را فراهم سازد (ابن تیمیه، مجموع الفتاوی، ج ۷: ۲۸۴-۲۸۷).

او ایمان را امری مرکب از اعتقاد قلبی، اقرار زبانی و عمل جوارحی می‌داند و تصریح می‌کند که فقدان التزام عملی می‌تواند نشانه نقصان یا زوال ایمان باشد (ابن تیمیه، مجموع الفتاوی، ج ۷، ص ۶۱۶). این صورت‌بندی، ایمان را از وضعیتی درونی و چندلایه، به مجموعه‌ای از معیارهای قابل سنجش اجتماعی تبدیل می‌کند. بدین ترتیب، رفتار دینی به شاخصی برای داوری درباره تعلق یا عدم تعلق فرد به جماعت مؤمنان بدل می‌شود.

این منطق نشان می‌دهد که بحران سیاسی، مستقیماً به بحران معنایی منجر شده است. هنگامی که نهاد قدرت قادر به تأمین انسجام نیست، گفتمان دینی وظیفه نظم‌بخشی را بر عهده می‌گیرد. در اندیشه ابن تیمیه، بازتعریف ایمان پاسخی به همین وضعیت است؛ پاسخی که می‌کوشد با ایجاد مرزهای شفاف، اضطراب ناشی از بی‌ثباتی را مهار کند. از این منظر، اندیشه او را باید واکنشی گفتمانی به فروپاشی نظم دانست، نه صرفاً بازگشتی ساده به سلف صالح (Hoover, 2007: 98).

۲-۶ بدعت، شرک و گسترش دایره داوری تکفیری

یکی از محورهای اساسی در آثار ابن تیمیه، تعریف موسع بدعت و پیوند نظام‌مند آن با شرک است. او در اقتضاء الصراط المستقیم، بدعت را صرفاً انحرافی فقهی نمی‌داند، بلکه آن را مسیری می‌شمارد که به تدریج به شرک می‌انجامد و توحید را تهدید می‌کند (ابن تیمیه، اقتضاء الصراط المستقیم، ج ۱: ۸۷-۹۰). در این چارچوب، بسیاری از اعمال دینی رایج که فاقد پشتوانه صریح نصی هستند، در معرض اتهام بدعت قرار می‌گیرند. ابن تیمیه در الفرقان بین اولیاء الرحمن وأولیاء الشیطان نیز با ترسیم دو گانه‌ای سخت میان حق و باطل، نشان می‌دهد که چگونه بدعت می‌تواند فرد را از ولایت الهی به ولایت شیطانی منتقل کند (ابن تیمیه، الفرقان: ۴۴-۴۶). این صورت‌بندی، فضای میانی میان ایمان و کفر را به شدت محدود می‌کند و امکان داوری‌های طردکننده را افزایش می‌دهد.

گسترش مفهومی بدعت، پیامدی فراتر از حوزه فقه دارد. هرچه دامنه بدعت وسیع‌تر تعریف شود، امکان طرد و حذف نیز افزایش می‌یابد. در این وضعیت، زبان دینی از ابزار تفسیر و هدایت، به ابزار داوری و مرزبندی بدل می‌شود. پژوهش‌های معاصر نشان داده‌اند که این منطق، نوعی «امنیت‌سازی دینی» را فعال می‌کند که در آن، تفاوت و نوآوری به مثابه تهدیدی علیه نظم تلقی می‌شود (Michot, 2012: 41).

پیوند بدعت با شرک، شدت این داوری را دوچندان می‌کند. شرک، برخلاف بدعت، نه خطایی قابل اصلاح، بلکه انحرافی بنیادین تلقی می‌شود. از این رو، آستانه ورود به دایره «دیگری نامشروع» به طور محسوسی پایین می‌آید و زمینه گسترش داوری‌های تکفیری فراهم می‌گردد (ابن تیمیه، مجموع الفتاوی، ج ۱۱: ۶۵۰).

۳-۶ ابن تیمیه به مثابه گره گاه گفتمانی میان دوره میانه و افراط‌گرایی متأخر

اهمیت ابن تیمیه نه در آغازگری تکفیر، بلکه در نقشی است که در انسجام‌بخشی به عناصر پراکنده این گفتمان ایفا می‌کند. او مفاهیمی چون ایمان و عمل، بدعت و شرک، و جماعت و خروج را در چارچوبی منسجم‌تر صورت‌بندی می‌کند که قابلیت انتقال به دوره‌های بعدی را دارد. این انسجام سبب می‌شود که آثار او در شرایط تاریخی متفاوت، مستقل از زمینه اولیه‌شان، بازخوانی و بازکاربست شوند (Wagemakers, 2012: 32). این نکته حائز اهمیت است که گفتمان ابن تیمیه واجد دو ظرفیت متعارض است. از یک سو، می‌تواند به عنوان تلاشی برای دفاع از توحید و انسجام دینی در شرایط بحران فهم شود؛ از سوی دیگر، ساختار درونی آن امکان گسترش داوری‌های طردکننده را فراهم می‌سازد. این دوگانگی، ناشی از منطق درونی صورت‌بندی اوست، نه صرفاً سوءبرداشت متأخر. هنگامی که این گفتمان از زمینه بحرانی قرن هشتم هجری جدا می‌شود و در شرایط جدید به کار گرفته می‌شود، ظرفیت تکفیری آن تقویت می‌گردد. در این حالت،

مرزبندی‌های اعتقادی سخت، به زیرساختی برای گفتمان‌های افراطی بعدی بدل می‌شوند؛ گفتمان‌هایی که بدون توجه به پیچیدگی‌های تاریخی، از این صورت‌بندی برای مشروعیت‌بخشی به حذف گسترده بهره می‌گیرند. (Wagemakers, 2012: 118)

بدین ترتیب، بررسی ابن تیمیه نه به معنای تقلیل تکفیر به یک فرد یا مکتب خاص، بلکه به منزله فهم گره‌گاهی تاریخی است که در آن، گفتمان تکفیر قابلیت تداوم و بازتولید می‌یابد. این فهم، پیوند نظری لازم میان دوره میانه اسلامی و بازتولید معاصر تکفیر را فراهم می‌کند، بی‌آنکه به ساده‌سازی‌های شخص‌محور یا روان‌شناختی فروغلتد.

۷- بازتولید گفتمان تکفیر در جهادگرایی معاصر و داعش

تحلیل نقش ابن تیمیه در بازصورت‌بندی مفاهیم دینی، زمینه را برای فهم چگونگی انتقال این صورت‌بندی‌ها به دوره معاصر فراهم می‌سازد. در جهان اسلام معاصر، هم‌زمان با گسترش بحران‌های سیاسی، مداخله خارجی، فروپاشی دولت‌ها و ضعف نهادهای دینی، گفتمان‌های رادیکال فرصت بازتولید و بازخوانی منابع کلاسیک را یافته‌اند. جریان‌های سلفی جهادی، با قرائتی گزینشی و تقلیل‌گرایانه از میراث فقهی و کلامی، تکفیر را به بنیان هویتی و سیاسی خود تبدیل کردند. در این چارچوب، داعش به‌عنوان نمونه‌ای افراطی، منطق تکفیر را به سازوکاری نظام‌مند برای دولت‌سازی و مشروعیت‌بخشی به خشونت بدل ساخت.

۱-۷ سلفی‌گری جهادی و صورت‌بندی نوین تکفیر

جهادگرایی معاصر را نمی‌توان صرفاً ادامه‌ای خطی از سنت‌های فقهی پیشامدرن دانست، بلکه باید آن را محصول برهم‌کنش گفتمان‌های دینی با شرایط خاص مدرنیته سیاسی، فروپاشی دولت‌ها و خشونت‌ساختاری در جهان اسلام فهم کرد. سلفی‌گری جهادی در این معنا، نه بازگشت ساده به گذشته، بلکه بازسازی گزینشی سنت در بستری کاملاً جدید است. در این بازسازی، تکفیر به عنصر مرکزی هویت سیاسی بدل می‌شود و نقش مرزبندی قاطع میان «ما» و «دیگری» را ایفا می‌کند (Hegghammer, 2010: 18).

برآیند این فرایند آن است که سلفی‌گری جهادی، تکفیر را از یک امکان فقهی استثنایی به قاعده‌ای سیاسی ارتقا می‌دهد. در این گفتمان، کفر صرفاً به انکار عقیدتی محدود نیست، بلکه هرگونه مشارکت در نظم سیاسی موجود، سکوت در برابر آن یا حتی عدم همراهی فعال با پروژه جهادی، می‌تواند نشانه ارتداد تلقی شود. این گسترش دایره تکفیر، کارکردی بسیج‌گر دارد و امکان تولید وفاداری مطلق را فراهم می‌سازد. از منظر

تحلیل گفتمان، این سازوکار نوعی ساده‌سازی رادیکال جهان اجتماعی است که پیچیدگی‌های سیاسی را به دوگانه‌ای اخلاقی تقلیل می‌دهد. در این چارچوب، زبان دینی از کارکرد تفسیری فاصله می‌گیرد و به زبان اقدام بدل می‌شود. متون دینی نه برای فهم سنت، بلکه برای مشروعیت‌بخشی به کنش خشونت‌آمیز خوانده می‌شوند. این تغییر کارکرد، نشان‌دهنده پیوند عمیق میان گفتمان تکفیری و منطق کنش انقلابی مدرن است؛ منطقی که حذف فیزیکی «دیگری» را نه پیامد ناخواسته، بلکه شرط تحقق نظم مطلوب می‌داند.

۲-۷ داعش و مطلق‌سازی معنا: خلافت، جماعت و ارتداد

داعش را می‌توان رادیکال‌ترین تجلی گفتمان تکفیر در دوران معاصر دانست. این گروه با اعلام خلافت، کوشید تمام میدان معنا را تصاحب کند و خود را یگانه نماینده مشروع اسلام معرفی نماید. در این چارچوب، مفهوم جماعت به شدت انحصاری تعریف می‌شود و هرکس خارج از بیعت با خلافت قرار گیرد، بالقوه در معرض اتهام ارتداد است (Bunzel, 2015: 9).

تحلیل گفتمان داعش نشان می‌دهد که مطلق‌سازی معنا، هسته اصلی پروژه ایدئولوژیک آن است. خلافت داعش نه صرفاً ساختاری سیاسی، بلکه مرجع نهایی حقیقت دینی معرفی می‌شود. این مطلق‌سازی، امکان هرگونه اختلاف، اجتهاد یا تفسیر بدیل را از میان می‌برد و جهان اجتماعی را به میدان اطاعت یا نابودی تقلیل می‌دهد. از این منظر، تکفیر در داعش نه ابزار فرعی، بلکه بنیان نظم سیاسی است.

مفهوم ارتداد در گفتمان داعش نقشی کلیدی دارد. برخلاف فقه کلاسیک که ارتداد را پدیده‌ای محدود و مشروط می‌دانست، داعش آن را به ابزاری فراگیر برای حذف تبدیل می‌کند. شهروندان دولت‌های مدرن، نیروهای نظامی، علمای مخالف و حتی گروه‌های جهادی رقیب، همگی می‌توانند در این چارچوب مرتد تلقی شوند (Wagemakers, 2016: 71).

تحلیل این وضعیت نشان می‌دهد که داعش با گسترش بی‌سابقه مفهوم ارتداد، نوعی «وضعیت اضطراری دائمی» تولید می‌کند. در این وضعیت، خشونت نه واکنش، بلکه قاعده است. گفتمان تکفیری داعش، با حذف هرگونه منطقه خاکستری، امکان تعلیق اخلاقی خشونت را فراهم می‌سازد و کنش‌گران را در چارچوبی بسته و خودارجاع محصور می‌کند. این منطق، شباهت زیادی به سازوکارهای تمامیت‌خواه مدرن دارد، هرچند در زبان دینی بیان می‌شود.

۳-۷ خشونت به مثابه کنش مشروع گفتمانی

در گفتمان داعش، خشونت نه صرفاً ابزار، بلکه شکلی از کنش معنادار است. اعدام‌ها، تخریب نمادها و نمایش خشونت، همگی واجد کارکرد گفتمانی‌اند و پیام‌هایی روشن درباره مرزهای هویت و قدرت ارسال می‌کنند. این کنش‌ها، به واسطه زبان تکفیری، به‌عنوان اجرای عدالت الهی بازنمایی می‌شوند و از هرگونه تردید اخلاقی تهی می‌گردند (Filiu, 2015: 52).

تحلیل این پدیده نشان می‌دهد که خشونت در داعش، شکلی از ارتباط سیاسی است. این خشونت، هم برای دشمنان بیرونی پیام تهدیدآمیز دارد و هم برای اعضای درون‌گروه، نقش انسجام‌بخش ایفا می‌کند. تکفیر در این چارچوب، امکان «دیگرزدایی مطلق» را فراهم می‌سازد و قربانی را از هرگونه منزلت انسانی تهی می‌کند. بدین ترتیب، خشونت به کنشی مشروع و حتی ضروری تبدیل می‌شود.

نکته مهم آن است که این گفتمان، خود را وارث سنت اسلامی معرفی می‌کند، در حالی که بخش قابل توجهی از علمای اهل سنت و حتی جریان‌های سلفی غیرجهادی، قرائت داعش را صریحاً رد کرده‌اند. این شکاف نشان می‌دهد که گفتمان داعش نه بازتاب سنت، بلکه بازسازی ایدئولوژیک آن است؛ بازسازی‌ای که عناصر خاصی را برجسته و عناصر ناسازگار را حذف می‌کند (Hallaq, 2013: 152).

از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، داعش نمونه‌ای افراطی از پیوند گفتمان، قدرت و خشونت است. در این نمونه، زبان دینی به‌طور کامل در خدمت پروژه سیاسی قرار می‌گیرد و هرگونه امکان گفت‌وگو یا اصلاح از میان می‌رود. تکفیر، به‌عنوان سازه‌ای گفتمانی، نه تنها حذف مخالف، بلکه بازتولید مستمر خشونت را تضمین می‌کند. این منطق، همان نقطه‌ای است که پیوند میان دوره میانه و معاصر را آشکار می‌سازد و نشان می‌دهد چگونه یک امکان گفتمانی تاریخی، در شرایط جدید به شکلی رادیکال فعال می‌شود.

۸- نقد گفتمان تکفیر از منظر وحدت اسلامی در تفکر انقلاب اسلامی

بررسی بازتولید گفتمان تکفیر در جهادگرایی معاصر و داعش، ضرورت توجه به بدیل‌های فکری و عملی در برابر این منطق حذف‌محور را برجسته می‌سازد. در این میان، تفکر انقلاب اسلامی با طرح گفتمان وحدت اسلامی، کوشیده است چارچوبی نظری و سیاسی برای مهار اختلافات مذهبی و جلوگیری از تبدیل آن‌ها به منازعات خشونت‌آمیز ارائه دهد. این گفتمان با تأکید بر امت، عقلانیت دینی و مدیریت اختلاف، در پی آن است که زبان دین را از منطق طرد و تکفیر جدا سازد. بررسی این رویکرد، امکان ارزیابی ظرفیت‌ها و محدودیت‌های آن در مواجهه با جریان‌های تکفیری را فراهم می‌کند.

۱-۸ وحدت اسلامی به مثابه پادگفتمان تمدنی در اندیشه انقلاب اسلامی

در تفکر انقلاب اسلامی، وحدت اسلامی مفهومی صرفاً اخلاقی یا احساسی نیست، بلکه پاسخی نظری و عملی به بحران تاریخی امت اسلامی در عصر مدرن است. این بحران، به‌ویژه در قالب تفرقه‌های فرقه‌ای، استعمارزدگی و بازتولید خشونت درون‌دینی، خود را نشان داده و زمینه را برای گفتمان‌هایی چون تکفیر فراهم کرده است. امام خمینی وحدت اسلامی را نه به‌عنوان نفی اختلاف، بلکه به‌عنوان شرط امکان بازیابی قدرت تاریخی امت اسلام مطرح می‌کند و آن را در تقابل مستقیم با منطق تفرقه‌افکنانه تکفیر قرار می‌دهد (خمینی، ۱۳۷۸: ۹۸).

تحلیل این رویکرد نشان می‌دهد که وحدت اسلامی در اندیشه انقلاب اسلامی، واجد سطحی تمدنی است. در این نگاه، امت اسلامی یک کل تاریخی - سیاسی است که بقای آن در گرو مهار تضادهای درونی است. تکفیر، از این منظر، نه فقط انحراف دینی، بلکه تهدیدی علیه موجودیت امت تلقی می‌شود. این تلقی، وحدت را از سطح توصیه اخلاقی به سطح راهبرد سیاسی ارتقا می‌دهد و آن را به پادگفتمانی فعال در برابر گفتمان‌های حذف‌محور بدل می‌سازد.

اندیشمندانی چون مرتضی مطهری نیز بر همین نکته تأکید می‌کنند که اختلاف مذهبی زمانی خطرناک می‌شود که به ابزار قدرت و حذف تبدیل گردد. مطهری با تفکیک میان اختلاف علمی و دشمنی فرقه‌ای، نشان می‌دهد که تکفیر حاصل جهل دینی یا سوءاستفاده سیاسی از دین است، نه لازمه پایبندی اعتقادی (مطهری، ۱۳۷۴: ۲۱۴). این تفکیک، یکی از بنیان‌های نظری نقد تکفیر در تفکر انقلاب اسلامی است.

در این چارچوب، وحدت اسلامی نه نفی هویت مذهبی، بلکه مهار منطق طرد است. برخلاف گفتمان تکفیری که بر خلوص انحصاری تأکید می‌کند، گفتمان وحدت‌گرا بر اشتراکات بنیادین تکیه دارد و مرزهای هویتی را منعطف نگه می‌دارد. این انعطاف، ظرفیت مقاومت در برابر افراط‌گرایی را افزایش می‌دهد و امکان سیاست‌ورزی دینی غیرخشونت‌آمیز را فراهم می‌سازد.

۲-۸ نفی تکفیر به‌عنوان ابزار قدرت: از نظریه تا تجربه عملی انقلاب اسلامی

یکی از ویژگی‌های متمایز تفکر انقلاب اسلامی، پیوند میان نقد نظری تکفیر و تجربه عملی مقابله با آن است. برخلاف بسیاری از گفتمان‌های وحدت‌طلب که در سطح توصیه باقی می‌مانند، انقلاب اسلامی تلاش کرده است این رویکرد را در سیاست‌گذاری دینی و منطقه‌ای خود نهادینه کند. نمونه بارز این رویکرد، فتوای صریح آیت‌الله خامنه‌ای درباره حرمت اهانت به مقدسات اهل سنت است که عملاً خط قرمزی گفتمانی در برابر منطق تکفیری ترسیم می‌کند (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۱۱۲).

تحلیل این فتوا نشان می‌دهد که وحدت اسلامی در این جا به کنشی گفتمانی تبدیل می‌شود که میدان معنا را محدود می‌کند. هنگامی که اهانت به مقدسات ممنوع اعلام می‌شود، یکی از اصلی‌ترین سوخت‌های گفتمان تکفیری از میان می‌رود. این اقدام، نه تنها پیامد فقهی، بلکه کارکرد سیاسی - امنیتی دارد؛ زیرا مانع بازتولید چرخه نفرت و خشونت می‌شود.

در سطح منطقه‌ای نیز، مواجهه جمهوری اسلامی با داعش نمونه‌ای عینی از تقابل دو منطق گفتمانی است. در حالی که داعش بر تکفیر فراگیر و حذف فیزیکی بنا شده بود، سیاست ایران بر حفظ ساختار دولت‌ها، حمایت از اقلیت‌های دینی و تاکید بر وحدت اجتماعی استوار شد. این تفاوت رویکرد، نشان می‌دهد که نقد تکفیر در تفکر انقلاب اسلامی صرفاً نظری نیست، بلکه در میدان عمل نیز صورت‌بندی شده است (نصر، ۲۰۱۶: ۱۴۴).

اندیشمندانی چون عماد افروغ و داوود فیرحی نیز با تاکید بر پیوند دین و سیاست در انقلاب اسلامی، نشان داده‌اند که این پیوند لزوماً به خشونت دینی منتهی نمی‌شود، بلکه می‌تواند در قالب عقلانیت وحدت‌گرا سامان یابد. از نظر آنان، تکفیر زمانی فعال می‌شود که سیاست دینی فاقد سازوکارهای عقلانی و نهادی برای مدیریت اختلاف باشد (فیرحی، ۱۳۹۳: ۱۸۹).

این تجربه عملی، نقدی ضمنی بر گفتمان تکفیری است که خشونت را تنها راه حفظ خلوص دینی می‌داند. انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که می‌توان سیاست دینی داشت، بی‌آنکه به حذف مذهبی متوسل شد. این نکته، از منظر نظری، امکان بدیلی واقعی در برابر داعش و جریان‌های مشابه فراهم می‌کند.

۳-۸ امت در برابر فرقه: بازسازی سیاست دینی غیرحذفی

در سطح نظری عمیق‌تر، تفکر انقلاب اسلامی بر بازسازی مفهوم امت در برابر منطق فرقه‌ای تاکید دارد. امت در این نگاه، مجموعه‌ای متکثر اما هم‌بسته است که اختلاف در آن امری طبیعی تلقی می‌شود. در مقابل، گفتمان تکفیری با تقلیل امت به یک فرقه خاص، امکان همزیستی را از میان می‌برد. آیت‌الله جوادی آملی با تاکید بر عقلانیت دینی، تکفیر را نتیجه فهم قشری از دین می‌داند که از درک مقاصد شریعت ناتوان است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۷۷).

این روند حاکی از آن است که نقد تکفیر در تفکر انقلاب اسلامی، ریشه‌ای معرفتی دارد. تکفیر نه فقط خطای سیاسی، بلکه خطای روش‌شناختی در فهم دین است. هنگامی که نص دینی از عقل، تاریخ و مقاصد شریعت جدا شود، امکان قرائت‌های خشونت‌زا افزایش

می‌یابد. وحدت اسلامی، در این معنا، تلاشی برای بازگرداندن دین به افق عقلانیت و اخلاق است.

رضوان السید نیز در تحلیل‌های خود درباره بحران اسلام سیاسی، بر این نکته تاکید می‌کند که پروژه‌هایی چون داعش، محصول شکست در مدیریت تنوع مذهبی هستند. او نشان می‌دهد که حذف تکفیر بدون بازسازی مفهوم امت ممکن نیست و هر پروژه سیاسی اسلامی که این نکته را نادیده بگیرد، ناگزیر به خشونت خواهد انجامید (السید، ۱۴۳: ۱۵: ۲۰). از منظر تحلیل گفتمان انتقادی، تفکر انقلاب اسلامی را می‌توان تلاشی برای تولید پادگفتمانی دانست که منطق حذف را با منطق مهار جایگزین می‌کند. در این پادگفتمان، قدرت نه از طریق طرد، بلکه از طریق انسجام بازتولید می‌شود. این تفاوت، دقیقاً همان نقطه‌ای است که انقلاب اسلامی را در تقابل نظری و عملی با گفتمان تکفیر قرار می‌دهد. در نهایت، اهمیت این رویکرد در آن است که وحدت اسلامی را از سطح شعار به سطح تجربه تاریخی ارتقا می‌دهد. تجربه چهار دهه سیاست‌ورزی جمهوری اسلامی نشان می‌دهد که امکان سیاست دینی غیرتکفیری وجود دارد، هرچند پرهزینه و دشوار. این تجربه، سرمایه‌ای نظری برای نقد گفتمان تکفیر است و نشان می‌دهد که خشونت دینی، سرنوشت محتوم اسلام سیاسی نیست، بلکه نتیجه انتخاب‌های گفتمانی خاص است.

۹- جمع بندی و نتیجه گیری

این پژوهش با هدف واکاوی سیر تحول گفتمان تکفیر از دوره میانه اسلامی تا جهادگرایی معاصر و داعش، و نقد آن از منظر گفتمان وحدت اسلامی در تفکر انقلاب اسلامی سامان یافت. تحلیل تاریخی نشان داد که تکفیر از آغاز، پدیده‌ای صرفاً فقهی یا اعتقادی نبوده، بلکه همواره در پیوندی تنگاتنگ با منازعات قدرت، بحران‌های سیاسی و تلاش برای سامان‌دهی نظم اجتماعی شکل گرفته است. در دوره میانه اسلامی، تکفیر به تدریج از مرزبندی میان اسلام و کفر بیرونی، به ابزاری برای طرد درون‌دینی و حذف سیاسی بدل شد و در تعامل با خلافت، فقه و نهاد قضا، به امکانی نهفته در دل نظم مسلط تبدیل گردید. بررسی اندیشه ابن تیمیه نشان داد که او نه خالق گفتمان تکفیر، بلکه گره‌گاهی تاریخی در بازتولید و انسجام‌بخشی به عناصر پراکنده این گفتمان در شرایط بحران بود. بازتعریف مفاهیمی چون بدعت، شرک و ایمان در آثار او، در بستری از ناامنی سیاسی و فروپاشی نظم، امکان مرزبندی‌های سخت‌تر و حذف‌محور را فراهم ساخت. این صورت‌بندی گفتمانی، در دوره‌های بعدی قابلیت انتقال و بازکار بست یافت و زمینه را برای گفتمان‌های رادیکال معاصر مهیا کرد. در جهادگرایی معاصر و به‌ویژه در داعش، تکفیر به بنیان نظم سیاسی بدل شد. داعش با مطلق‌سازی معنا، انحصار حقیقت دینی و گسترش بی‌سابقه مفهوم ارتداد، خشونت را به کنشی مشروع و ضروری تبدیل کرد. تحلیل گفتمانی

نشان داد که خشونت داعش نه نتیجه سوءبرداشت فردی از دین، بلکه برآیند منطقی یک صورت‌بندی گفتمانی خاص است که در آن، قدرت، هویت و حذف در هم تنیده‌اند. در برابر این منطق، تفکر انقلاب اسلامی با طرح گفتمان وحدت اسلامی کوشیده است پادگفتمانی علیه تکفیر و خشونت دینی تولید کند. این گفتمان، با تاکید بر امت، عقلانیت دینی، نفی طبیعی‌سازی تکفیر و مدیریت اختلاف، ظرفیت نظری و عملی مهمی برای مهار خشونت فرقه‌ای دارد. تجربه‌های عملی جمهوری اسلامی، از جمله مقابله با داعش و تلاش برای مهار تنش‌های مذهبی، نشان می‌دهد که سیاست دینی لزوماً به تکفیر و حذف نمی‌انجامد. با این حال، نقد درونی این پژوهش نشان داد که گفتمان وحدت اسلامی نیز در صورت ایدئولوژیک‌شدن، دولتی‌شدن یا مصون‌سازی از نقد، در معرض فرسایش قرار می‌گیرد و ممکن است خود به شکلی نرم از طرد بدل شود. از این رو، وحدت اسلامی تنها زمانی می‌تواند بدیلی پایدار برای گفتمان تکفیر باشد که به پروژه‌ای باز، انتقادی و نهادمند تبدیل شود و ظرفیت گفت‌وگوی درون‌دینی و بین‌مذهبی را به صورت پایدار تقویت کند. در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که تکفیر نه سرنوشت محتوم اندیشه اسلامی، بلکه محصول انتخاب‌های گفتمانی مشخص است. همان‌گونه که گفتمان تکفیری ساخته و بازتولید شده، می‌توان با بازاندیشی در نسبت دین، قدرت و اختلاف، گفتمان‌های بدیل و غیرخشونت‌محور را نیز تقویت کرد. این افق، نقطه تلاقی نقد تاریخی، تحلیل گفتمانی و مسئولیت فکری معاصر است.

استناد به این مقاله: حزباوی، قاسم، فلاح نژاد، علی، قاسمیان، علی. (۱۴۰۴). سیر تحول گفتمان تکفیر از دوره میانه اسلامی تا داعش و نقد آن از منظر گفتمان وحدت اسلامی در تفکر انقلاب اسلامی، فصلنامه علمی رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۹(۷۳)، ۹۷-۱۲۲

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مآخذ:

- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸). صحیفه امام (جلدهای ۱ تا ۲۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۹۵) تجزیه و تحلیل مقابله‌ای گفت‌وگو شناسختی زبان فارسی و انگلیسی در چارچوب گفت‌وگو شناسی انتقادی، چاپ اول، تهران: انتشارات هرمس مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). اسلام و مقتضیات زمان (جلد دوم). تهران: انتشارات صدرا.
- عربی
السید، رضوان. (۲۰۱۵). الأمة والدولة والسلطة في الفكر الإسلامي المعاصر. بیروت: مركز دراسات الوحدة العربية.
- الجابری، محمد عابد (۲۰۰۹) تکوین العقل العربي، الطبعة العاشرة، بیروت: مركز دراسات الوحدة العربية.
- الحمیری، عبدالواسع (۲۰۰۸) الخطب والنص: المفهوم، العلاقة، السلطة، بیروت: الموسسه الجامعيه للدراسات و النشر، ص.
- الشهري، عبدالهادی بن ظافر (۲۰۰۴) استراتيجيات الخطاب، الطبعة الاولى، بنغازی ليبيا: الكتاب الجديد المتحد.
- الكردي، محمد علي (۱۹۹۲) الخطاب والسلطة عند ميشال فوكو، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، بغوره، الزواوي (۲۰۰۰) مفهوم الخطاب في فلسفه ميشيل فوكو، الطبعة الاولى، القاهرة: المجلس الاعلى للثقافة.
- بومعه، نوال (۲۰۱۳) تحليل الخطاب، قسنطينة، الجزائر: جامعه الامير عبدالقادر الاسلاميه.
- صليبا، جميل (۱۹۸۷) المعجم الفلسفي بالفاظ العربية، والفرنسيه والانجليزيه واللاتينه، الجزء ۱، الطبعة الاولى، بيروت: دارالكتب اللبناني.
- فن دايسك، توين (۲۰۱۲) الخطاب والسلطة، الطبعة الاولى، ترجمه غيداء العلي، اللطيف، القاهرة: المركز القومي للترجمه.
- بنيت، طوني وآخرون (۲۰۱۰) مفاهيم اصطلاحيه جديده معجم مصطلحات الثقافيه والمجتمع، الطبعة الاولى، ترجمه: سعيد الغانمي، بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية.
- الطرايشي، جورج (۱۹۸۷) معجم الفلاسفه، الطبعة الاولى، بيروت: دارالطبعه للطباعه والنشر.
- حسب، علي (۱۹۸۶) الموسوعه الفلسفيه العربية، المجلد الاول، الطبعة الاولى، بيروت: معهد الانما العربي، ط ۱.
- ابن تيميه، احمد بن عبدالحليم. (بی تا). مجموع الفتاوى (جلدهای ۷، ۱۱ و ۲۸). گردآوری: عبدالرحمن بن محمد بن قاسم. ریاض: مجمع الملک فهد لطباعة المصحف الشريف.
- ابن تيميه، احمد بن عبدالحليم. (۱۴۱۷ق). اقتضاء الصراط المستقيم لمخالفة أصحاب الجحيم (جلد ۱). ریاض: دار عالم الفوائد.
- ابن تيميه، احمد بن عبدالحليم. (بی تا). الفرقان بين أولياء الرحمن وأولياء الشيطان. قاهره: دار الكتب السلفیه.
- Nasr, V. (2016). The Shia revival: How conflicts within Islam will shape the future. New York: W. W. Norton & Company.
- Sayed, R. al- (2015). Al-Umma wa al-dawla wa al-sulta fi al-fikr al-islami al-mu'asir. Beirut: Markaz Dirasat al-Wahda al-'Arabiyya.
- Hallaq, W. (2012). The impossible state: Islam, politics, and modernity's moral predicament. Columbia University Press.
- Hegghammer, T. (2011). Jihad in Saudi Arabia. Violence and pan-islamism since 1979. Politique étrangère, (1), 198-201.
- Bunzel, C. (2015). From paper state to caliphate: The ideology of the Islamic State.
- Hoover, J. (2007). Ibn Taymiyya's theology of divine attributes. Leiden: Brill.
- Michot, Y. (2012). Ibn Taymiyya: Against extremism. Beirut: Albouraq Editions.
- Wagemakers, J. (2012). A quietist jihad: The ideology and influence of Abu Muhammad al-Maqqisi. Cambridge: Cambridge University Press.

References [In Persian]

- Al-Himyari, A. (2008). Al-Khitab wa al-Nass: Al-Mafhum, al-'Alaqa, al-Sulta. Beirut: University Foundation for Studies and Publishing. [In Arabic]
- Al-Jabri, M. A. (2009). Takwin al-'Aql al-'Arabi (10th ed.). Beirut: Center for Arab Unity Studies. [In Arabic]
- Al-Kurdi, M. A. (1992). Al-Khitab wa al-Sulta 'inda Michel Foucault. Cairo: General Egyptian Book Organization. [In Arabic]
- Al-Sayyid, R. (2015). Al-Umma wa al-Dawla wa al-Sulta fi al-Fikr al-Islami al-Mu'asir. Beirut: Center for Arab Unity Studies. [In Arabic]
- Al-Shahri, A. B. Z. (2004). Istratijiyyat al-Khitab (1st ed.). Bnghazi: United Book House. [In Arabic]
- Al-Tarabishi, G. (1987). Mu'jam al-Falasifa (1st ed.). Beirut: Dar al-Tali'a. [In Arabic]
- Bennett, T., et al. (2010). New Terminological Concepts: Dictionary of Cultural and Social

- Yarmohammadi, L. (2016). *Contrastive Cognitive Discourse Analysis of Persian and English within the Framework of Critical Discourse Studies* (1st ed.). Tehran: Hermes Publications. [In Persian].
- Terms (Trans. S. Al-Ghanimi). Beirut: Center for Arab Unity Studies. [In Arabic]
- Boumaza, N. (2013). *Tahlil al-Khitab*. Constantine: Emir Abdelkader Islamic University. [In Arabic]
- Bughura, A. (2000). *Mafhum al-Khitab fi Falsafat Michel Foucault* (1st ed.). Cairo: Supreme Council of Culture. [In Arabic]
- Bunzel, C. (2015). *From paper state to caliphate: The ideology of the Islamic State*.
- Hallaq, W. (2012). *The impossible state: Islam, politics, and modernity's moral predicament*. Columbia University Press.
- Harb, A. (1986). *Encyclopedia of Arab Philosophy* (Vol. 1, 1st ed.). Beirut: Arab Development Institute. [In Arabic]
- Hegghammer, T. (2011). *Jihad in Saudi Arabia. Violence and pan-islamism since 1979*. *Politique étrangère*, (1), 198-201.
- Hoover, J. (2007). *Ibn Taymiyya's theology of divine attributes*. Leiden: Brill.
- Ibn Taymiyya, A. B. A. H. (1417 AH). *Iqtida' al-Sirat al-Mustaqim li Mukhalafat Ashab al-Jahim* (Vol. 1). Riyadh: Dar 'Alam al-Fawa'id. [In Arabic]
- Ibn Taymiyya, A. B. A. H. (n.d.). *Al-Furqan bayna Awliya' al-Rahman wa Awliya' al-Shaytan*. Cairo: Dar al-Kutub al-Salafiyya. [In Arabic]
- Ibn Taymiyya, A. B. A. H. (n.d.). *Majmu' al-Fatawa* (Vols. 7, 11, 28). Comp. A. M. b. Qasim. Riyadh: King Fahd Complex for the Printing of the Holy Qur'an. [In Arabic]
- Khomeini, R. (1999). *Sahifeh-ye Imam* (Vols. 1-22). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Michot, Y. (2012). *Ibn Taymiyya: Against extremisms*. Beirut: Albouraq Editions.
- Motahhari, M. (1995). *Islam and the Requirements of the Time* (Vol. 2). Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
- Nasr, V. (2016). *The Shia revival: How conflicts within Islam will shape the future*. New York: W. W. Norton & Company.
- Saliba, J. (1987). *Al-Mu'jam al-Falsafi bi al-Alfaz al-'Arabiyya wa al-Faransiyya wa al-Injiliziyya wa al-Latiniyya* (Vol. 1, 1st ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-Lubnaniyya. [In Arabic]
- Sayed, R. al- (2015). *Al-Umma wa al-dawla wa al-sulta fi al-fikr al-islami al-mu'asir*. Beirut: Markaz Dirasat al-Wahda al-'Arabiyya.
- Van Dijk, T. A. (2012). *Discourse and Power* (Trans. G. Al-Latif). Cairo: National Center for Translation. [In Arabic]
- Wagemakers, J. (2012). *A quietist jihad: The ideology and influence of Abu Muhammad al-Maqdisi*. Cambridge: Cambridge University Press.